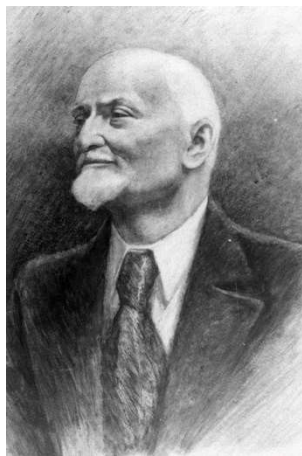

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆ
(Ծննդյան 160-ամյակի առթիվ)*

Ականավոր հայագետ, ազգագրագետ, աշխարհագրագետ, պատմաբան, գրականագետ, մանկավարժ, մանկական գրող, թարգմանիչ, գիտությունների վաստակավոր գործիչ, պրոֆեսոր Ստեփան Դանիելի Լիսիցյանը կյանքի գրեթե 60 տարին նվիրել է գիտությունը և հայ ժողովրդի լուսավորության գործին:

Ստեփան Լիսիցյանը ծնվել է 1865 թ. սեպտեմբերի 23-ին Թիֆլիսում, հասարակական գործիչ, գինավորական բժիշկ, 1853–1856 թթ. ուսու-թուրքական պատերազմի մասնակից, գեներալ Դանիել Բրիստափորի Լիսիցյանի ընտանիքում:

1884 թ. Թիֆլիսի առաջին արական գիմնազիան ավարտելով արժաթե մեդալով և «բազմակողմանի հարցասիրություն» գնահատությամբ՝ Ստ. Լիսիցյանն ընդունվում է Վարչականի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետը, որն ավարտում է 1889 թ. գերազանցության դիպլոմով և ստա-

նում պատմական գիտությունների թեկնածուի աստիճան: Տոգորված իր ժողովրդին ծառայելու գաղափարով՝ նա հրաժարվում է համալսարանում աշխատելու հեռանկարային առաջարկից և վերադառնում է հայրենիք: Նույն տարում հրավիրվում է Վաղարշապատ՝ որպես Գևորգյան ճեմարանի դասախոս:

Ստ. Լիսիցյանի երկարամյա ստեղծագործական կյանքը բաժանվում է երկու հիմնական փուլի՝ Վաղարշապատ-Թիֆլիսյան (1889–1924 թթ.) և երևանյան (1924–1947 թթ.):

Գևորգյան ճեմարանում Ստ. Լիսիցյանը դասավանդել է ընդհանուր և Ռուսաստանի պատմություն, աշխարհագրություն և ուսու գրականության պատմություն առարկաները: Օգտվելով Սբ. Էջմիածնի մատենադարանի հարուստ ձեռագրերից՝ դասավանդմանը զուգահեռ զբաղվել է նաև գիտական ուսումնասիրություններով: Նա մեծ սեր և հարգանք էր վայելում իր աշակերտների շրջանում, որոնց հետ բազմամյա համագործակցությունը, բարեկամությունն ու մտերմությունը շարունակեց մինչև իր կյանքի վերջը: Նրա աշակերտներից շատերը (Կոմիտաս, Ն. Աղոնց, Ավ. Իսահակյան, Լ. Շանթ և ուրիշներ) հետագայում հայ մշակույթի և գիտության նշանավոր գործիչներ դարձան: 1891 թ. Ստ. Լիսիցյանը ճեմարանի ուսանողների բողոքի ելույթները խրախուսելու մեղադրանքով հեռացվում է ճեմարանից՝ «վասն անհանգիստ բնավորութեան»:

* Ներկայացվել է 22. V. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 17. XI. 2025 թ.:

Նույն թվականին տեղափոխվում է ծնողների մոտ՝ Թիֆլիս: Այստեղ նա ծավալում է գիտական, մանկավարժական, հրատարակչական և հասարակական լայն գործունեություն:

1892–1893 թթ. Ստ. Լիսիցյանն աշխատակցում է «Տարազ» շաբաթաթերթին, միաժամանակ որպես մանկական գրող և թարգմանիչ ակտիվորեն մասնակցում «Աղբյուր» պատկերազարդ հանդեսի հրատարակմանը:

Ստ. Լիսիցյանն Անդրկովկասում հայ հրատարակչական գործի կազմակերպիչներից էր: Տասր տարուց ավել (1892–1903 թթ.) եղել է Թիֆլիսի Հայոց հրատարակչական ընկերության խմբագրական հանձնախմբի քարտուղարը: Ցարական իշխանությունների կողմից ընկերությունը փակելուց հետո նա կազմակերպում է «Ստ. Լիսիցյան և ընկերություն» հրատարակչությունը (1903–1905 թթ.), որը հայերեն էր հրատարակում եվրոպական առաջադեմ (Է. Զոլա, Գ. Հաուսբորն, Է. Վոյնիչ և ուրիշներ) և հայ գրողների (Հովհ. Թումանյան, Լ. Շանթ, Դ. Դեմիրճյան, Ղ. Աղայան) երկերը: 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո նա իր հրատարակչությունն ամբողջությամբ տրամադրում է հայ գրողների «Կովկասի հայոց հրատարակչական ընկերություն»՝ մինչև 1921 թ. մնալով նրա ակտիվ անդամ:

Թիֆլիսում Ստ. Լիսիցյանը ծավալում է նաև մանկավարժական եռանդուն գործունեություն: 1894–1915 թթ. Ներսիսյան դպրոցում անընդմեջ դասավանդում է պատմական առարկաներ: Այստեղ նրան աշակերտել են Ա. Միկոյանը, Կ. Հալաբյանը, Գ. Սևակը, Դ. Դեմիրճյանը և անվանի շատ այլ գործիչներ:

Ի սկզբանե նա ձգտում էր ստեղծել իր դպրոցն ու մանկական հանդեսը, որն այն պայմաններում, հատկապես՝ 1885 թ. հայկական դպրոցների փակվելուց հետո, բավականին բարդ խնդիր էր, քանի որ Լիսիցյանն ուներ «անբարեհույս անձի կարգավիճակ»: 1898 թ. նա թույլտվություն է ստանում կնոջ՝ մանկավարժ և հասարակական գործիչ Կատարինե Լիսիցյանի (Ախաչյան) հետ (վերջինիս անունով) բացելու հայկական երկսեռ տարրական դպրոց, որը ցարիզմի պայմաններում հազվադեպ երևույթ էր: 1911–1921 թթ. դպրոցն ունեցել է գիմնազիայի կարգավիճակ, 1921–1924 թթ.՝ Վրաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո, այն վերափոխվել է աշխատանքային դպրոցի, հետագայում՝ տեխնիկումի: Ստ. Լիսիցյանն այդ հաստատության անփոխարինելի տնօրենն էր ու պատմության ուսուցիչը: Օգտագործելով ձեռք բերած փորձն ու գիտելիքները՝ նա ձգտել է գործնականում իրականացնել ուսուցման եվրոպական առաջադեմ գաղափարներն ու մեթոդները՝ հաշվի առնելով տեղական առանձնահատկությունները, պայքարել է հանրային կրթության գիտական հիմքի, դրա ժողովրդավարացման և աշխարհիկ բովանդակության համար: Նորարարական գիմնազիան մեծ հետք թողեց ոչ միայն Թիֆլիսի մշակութային-լուսավորչական կյանքում, այլև հայ ժողովրդի կրթության պատմության մեջ:

Ստ. Լիսիցյանի մանկավարժական-լուսավորչական գործունեության կարևոր ներդրումը լայն ճանաչում ստացած պատկերազարդ «Հասկեր» մանկական հանդեսի հրատարակումն է (1905–1917 թթ., 1922 թ.), որի 120-ամյակը լրանում է այս տարի: Նրան հաջողվում է հանդեսի շուրջ համախմբել հայ գրականության և արվեստի նշանավոր ներկայացուցիչներին (Հովհ. Թումանյան, Ավ. Իսահակյան, Շիրվանզադե, Ղ. Աղայան, Հովհ. Հովհաննիսյան, Ա. Խնկոյան, Վ. Փափազյան, Հ. Հայրապետյան, Գ. Բաշինջադյան, Վ. Սուրենյանց, Փ. Թերլեմեզյան, Ե. Թադևոսյան, Վ. Ախիկյան և ուրիշներ): Նրանցից շատերն իրենց ստեղծա-

գործական ուղին սկսեցին հենց «Հասկերից»։ Ստ. Լիսիցյանը ոչ միայն խմբագրում և սեփական միջոցներով հրատարակում էր ամսագիրը, այլև դրա էջերում հանդես էր գալիս որպես մանկական գրող։ Մանկական բազմաթիվ գործերից առանձնապես հայտնի դարձավ 1905–1906 թթ. տպագրված գիտահանրամատչելի «Հայերենի առասպելներից և վեպերից» շարքը, որը լույս տեսավ նաև առանձին գրքով (Թիֆլիս, 1907 թ.), իսկ հետագայում վերահրատարակվեց երեւանում (1940 թ., և 1995 թ.), Վարչապետ (2014 թ., լեհերեն), կազմեց «Ծաղկաքաղի» կարևոր բաժինը (Երևան, 1969 թ., 2015 թ.)։ Նրա «Աբու Հասանի մաշիկները (Արևելյան գրույց)» հեքիաթը («Հասկեր», 1908 թ.) դարձավ քրեատոմատիկական և բազմիցս վերահրատարակվեց (Երևան, 1938, 1946, 1959, 1969, 1977, 1979 թթ.), թարգմանվեց նաև ռուսերեն (Երևան, 1973 թ.)։ Դրա հիման վրա նաև մոլոտֆիլմ նկարահանվեց (Հայֆիլմ, 1974 թ.)։ Սակայն ցարական գրաքննության պայմաններում իր բազմաթիվ մանկական ստեղծագործությունները Ստ. Լիսիցյանը ստիպված տարբեր ծածկանուններով էր ստորագրում¹։

Մեծ է «Հասկեր»-ի դերը մանկավարժ մասնագետներ պատրաստելու գործում։ Ամսագրի «Մանկավարժական գրադարան» (26 պրակ) հավելվածում Ստ. Լիսիցյանը հանդես է եկել ռուսերենից և եվրոպական մի շարք լեզուներից մանկավարժության ու մանուկների դաստիարակության խնդիրներին վերաբերող հոդվածների թարգմանությամբ։

Հայագետի գիտամանկավարժական գործունեության մեջ կարևոր տեղ է գրավում 1907–1922 թթ. Հովհ. Թումանյանի ու Լ. Շանթի հետ կազմած և Թիֆլիսում հրատարակած «Այբբենարանը» և I–V դասարանների հայոց լեզվի «Լուսաբեր» դասագիրքը։ Վերջինս համապատասխանում էր ժամանակի առաջադեմ գիտամանկավարժական գաղափարներին արտացոլելով «Լիսիցյան» գիմնադրալուծ կիրառվող կրթության և դաստիարակության դեմոկրատական սկզբունքները։ Այս դասագիրքն ամեն տարի վերամշակվում և կատարելագործվում էր։ Ստ. Լիսիցյանը Լ. Շանթի օգնությամբ իրականացրեց նաև դասագրքի արևմտահայերեն գրական լեզվով հրատարակությունը Կ. Պոլսում, որտեղ այն լույս տեսավ 1911 թ. մինչև 1950-ական թվականների կեսերը, իսկ 1945 թ. տպագրվեց Բուխարեստում, ապա նաև 1954 թ. Բեյրութում։ Ուսուցման արդյունավետությունը բարձրացնելուն նպաստեցին դասագրքին կից տպագրվող «Լուսաբերի ուղեցույց» և «Գրավոր վարժություններ» ուսումնամեթոդական ձեռնարկների հրատարակումը։ «Լուսաբերը» Անդրկովկասում 1907–1922 թթ. հայոց լեզվի գրեթե միակ դասագիրքն էր, որը մեծ դեր խաղաց հայ երեխաների կրթության և դաստիարակության գործում ու երկար ժամանակ օգտագործվեց նաև Սփյուռքի հայկական դպրոցներում²։ Ե՛վ «Լուսաբերը», և՛ «Հասկերը» աչքի էին ընկնում անթերի ոճով, բովանդակությամբ, լեզվով, գեղարվեստական նուրբ ու բարձր ճաշակի ձևավորումով և նկարագրաբովանդակությամբ, որոնց հեղինակներն էին Յ. Ռոտտերը և Վ. Ախիկյանը։

Գիտամանկավարժական և հրատարակչական գործունեությունը Ստ. Լիսիցյանը զուգակցում էր գրականագիտական աշխատանքների հետ։ Տակավին XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբին նա հանդես եկավ գրականագիտական մի շարք

¹ Մատենագիտություն «Հասկեր» ամսագրի 1905–1917, կազմ.՝ Հ. Ավանեսյան, խմբ.՝ Հ. Դ. Դանիելյան, Երևան, 1981, 306 էջ։

² Հ. Մ ա ր տ ի ր ո ս յ ա ն. Ստ. Լիսիցյանը մանկավարժ, Երևան, 1989, էջ 56–62։

աշխատություններով նվիրված Հայ և օտար գրականությունը, Հովհ. Թումանյանի, Ռ. Պատկանյանի, Գ. Արծրունու, Ն. Գոգոլի, Ա. Պուշկինի, Հ. Սենկևիչի և այլոց ստեղծագործություններին: «Տարագիր», «Մուրճի», «Մշակի», «Ազգագրական հանդեսի» էջերում նա հրատարակեց գրական-քննադատական բնույթի մի շարք հոդվածներ և գրախոսություններ³:

Ստ. Լիսիցյանի գրականագիտական գործունեությունն անխցելիորեն կապված է եղել թարգմանչական աշխատանքի հետ, որը նրա լուսավորչական գործունեության կարևոր և անբաժանելի մասն էր: Լինելով գիտության ու արվեստի առաջադեմ գաղափարների ջատագով, տիրապետելով 12 լեզուների՝ նա ձգտել է գիտական, մանկական, մանկավարժական, գեղարվեստական թարգմանությունների միջոցով Հայ ընթերցողին հաղորդակից դարձնել ժամանակի նորագույն գիտական տեսություններին, ռուսական ու արտասահմանյան գրականության լավագույն նմուշներին՝ միաժամանակ հայագիտության նվաճումները ճանաչելի դարձնելով ռուս հասարակությանը⁴: «Հասկերի» և «Լուսաբերի» էջերում սփռված Ստ. Լիսիցյանի տարբեր լեզուներից կատարած մի քանի տասնյակի հասնող թարգմանություններն ու փոխադրությունները Հայ մանուկներին ծանոթացնում էին համաշխարհային մանկական գրականության լավագույն նմուշներին (Ա. Չեխով, Լ. Անդրեև, Դ. Մամին-Սիբիրյակ, Ֆ. Կրուժալսկեր, Հ. Շվաբ, Է. Սոտոն-Տոմպսոն և ուրիշներ):

Գիտական աշխատությունների շարքում հատկանշական է նրա մասնագիտությունը և մեծ ներդրումը Խ. Ֆ. Լինչի «Հայաստան» երկհատոր մեծածավալ գրքի անգլերենից ռուսերեն թարգմանության գործում (1910 թ.): Նրա թարգմանած մի շարք աշխատություններ ծառայեցին Չ. Դարվինի ուսմունքի պրոպագանդանը և լայն տարածմանը⁵: Ստ. Լիսիցյանի գեղարվեստական բազմաթիվ թարգմանությունների պսակը լեհ նշանավոր գրող Հ. Սենկևիչի «Յո՞ երթաս» պատմավեպն է, որը նա թարգմանել և հրատարակել է լեհերեն բնագիրը լույս տեսնելուց ընդամենը երկու տարի անց (Թիֆլիս, 1898 թ.): Այդ գրքի հաջորդ՝ 1912 թ. հրատարակության համար նա կազմել է ավելի քան 450 ծանոթագրություն և գրել նախաբան՝ գրողի կյանքի ու ստեղծագործական ուղու մասին: Հմտորեն կատարված այս թարգմանությունը երևանում վերահրատարակվել է 1961 թ. և 1983 թ.:

Թիֆլիսում Ստ. Լիսիցյանը ծավալում է նաև հասարակական լայն գործունեություն: Նա անմիջապես արձագանքում է Հայ հասարակությանը հուզող քաղաքական և մշակութային հարցերին: Հովհ. Թումանյանի երկար տարիների մերձավոր ընկերն էր ու համախոհը, նրա «Վերնատան» եռանդուն մասնակիցներից:

³ Ստեփան Դանիելի Լիսիցյան, կազմ.՝ Լ. Վարդանյան, Վարդույան Դ. Ս. (խմբ.)։ Նյութեր Հայկական ՍՍՀ գիտնականների կենսամատենագիտության, № 41, Երևան, 1987, էջ 37–86:

⁴ Լ. Վարդանյան. Ստ. Լիսիցյանը թարգմանիչ։ ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1997, № 3, էջ 82–88:

⁵ Դրանց թվում են՝ Ա. Ուլեսի «Հրաշալի դարը» Ստ. Լիսիցյանի առաջաբանով և մեկնաբանություններով (1903 թ., անգլերենից), Կ. Տիմիրյազևի «Դարվինը և նրա ուսմունքը»՝ նրա նախաբանով (1930 թ.), Ե. և Դ. Լուբոցկինների «Կենդանիների և մարդու հոգին» (1931 թ.), ինչպես նաև բնագիտական մատենաշարին պատկանող Ա. Նեչանի «Ստորերկրյա ուժերի աշխատանքը» (1930 թ., ռուսերենից) և այլն: Ստ. Լիսիցյանը խմբագրել և հրատարակել էր Կ. Մարքսի «Վարձու աշխատանք և կապիտալ» աշխատությունը՝ Ստ. Շահումյանի թարգմանությամբ (1906 թ.):

Անդրկովկասում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Հայաստանի կառավարության հրավերով Ստ. Լիսիցյանը 1924 թ. Թիֆլիսից տեղափոխվում է Երևան, որտեղ սկսվում է նրա կյանքի մի նոր, բեղմնավոր ժամանակաշրջան: Նա ամբողջովին նվիրվում է գիտությունն ու գիտամանկավարժական գործունեությանը:

1924 թ. մինչև կյանքի վերջը Ստ. Լիսիցյանը Երևանի պետական համալսարանի դասախոս էր, 1937–1947 թթ.՝ ֆիզիկական աշխարհագրության ամբիոնի վարիչ: Նա կարդում է Հայաստանի ու Անդրկովկասի ֆիզիկական և պատմական աշխարհագրություն, գավառագիտություն, հետազայում նաև ազգագրության դասընթացներ, դեկավարում է ասպիրանտների աշխատանքը, դասավանդում ՀԽՍՀ լուսժողկոմատին կից Երևանի կուսդպրոցում (1925–1929 թթ.) և Երևանի հայկական մանկավարժական ինստիտուտում (1938–1943 թթ.):

Ստ. Լիսիցյանը մեծ ներդրում ունի հայ ազգագրություն առարկան Հայաստանի բարձրագույն դպրոցում հաստատելու գործում: Այդ տարիներին ազգագրությունը չուներ պարտադիր ուսումնական առարկայի կարգավիճակ: Սակայն իր դասախոսությունների ընթացքում նա հատուկ տեղ էր հատկացնում դրան և 1930-ական թվականներից սկսած կարդում իր իսկ կազմած «Աշխարհի ժողովուրդները», «Ազգագրություն» և հայ ազգագրությունը նվիրված ֆակուլտատի դասընթացներ: Նա բազմիցս դիմել է Հայաստանի և միութենական վերադաս մարմիններին՝ հիմնավորելով ազգագրության կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը: Ծնորհիվ գիտնականի բացառիկ եռանդի և գիտակազմակերպչական ակտիվ գործունեության ԵՊՀ պատմության և աշխարհագրության ֆակուլտետներում հիմք դրվեց ազգագրական կանոնավոր կրթությանը՝ հետագայում ազգագրական ամբիոն բացելու նախադրյալներ ստեղծելով:

Փորձառու մանկավարժն առանձնակի հոգատարություն էր ցուցաբերում իր սաների ուսանողների և ասպիրանտների նկատմամբ: Երկարամյա դասախոսական աշխատանքի ընթացքում նա բազմաթիվ մասնագետներ պատրաստեց համալսարանի և այլ բուհերի համար:

Ստ. Լիսիցյանը, հաշվի չառնելով իր տարիքն ու ծանրաբեռնվածությունը, միշտ ակտիվորեն մասնակցում էր համալսարանի գիտական ու հասարակական կյանքին՝ ֆակուլտետի գիտխորհրդի և բազմաթիվ հանձնաժողովների նիստերին, ելույթներով ու զեկուցումներով հանդես էր գալիս գիտական նստաշրջաններում և այլն: Նա մեծ հեղինակություն ու հարգանք էր վայելում թե՛ ուսանողների և թե՛ դասախոսների շրջանում:

Որպես ՀԽՍՀ լուսժողկոմատին կից մեթոդական խորհրդի անդամ (1925 թ.) և Կենտրոնական գավառագիտական բյուրոյի գիտական քարտուղար (1925–1928 թթ.)՝ Ստ. Լիսիցյանը 1920-ական թվականներին մեծ դեր է խաղացել հանրապետությունում գավառագիտական (հայրենագիտական) աշխատանքի կազմակերպման գործում: Նրա ակտիվ մասնակցությամբ Հայաստանի բոլոր շրջաններում ստեղծվել է գավառագիտական կազմակերպությունների (ընկերությունների, խմբակների, բջիջների, թանգարանների) և թղթակիցների լայն ցանց: Դրանց նպատակապես և արդյունավետ աշխատանքի համար նա կազմել և հրատարակել է գավառագիտության բնագավառների ուսումնասիրությանը նվիրված մեթոդական մի շարք հրահանգներ ու ձեռնարկներ:

Անգնահատելի է Ստ. Լիսիցյանի ներդրումն ազգագրական գիտության կազմակերպման և զարգացման գործում: Նա, հիրավի, համարվում է հայ

ազգագրության դպրոցի հիմնադիրը⁶: Ազգագրության բնագավառում նրա աշխատանքները ծավալվեցին երեք հիմնական ուղղությամբ՝ հավաքչական, գիտահետազոտական և գիտակազմակերպական, որոնք սերտորեն զուգակցված էին:

Ազգագրությամբ Ստ. Լիսիցյանը սկսել է զբաղվել դեռևս 1920-ական թվականներին մինչև 1930-ական թվականների կեսերը լինելով Թիֆլիսի Կովկասյան պատմահնագիտական ինստիտուտի գիտական աշխատակից: Այդ տարիներին նա դաշտային հավաքչական լայն գործունեություն է ծավալել: Ազգագրական գիտարշավներ է իրականացրել Լեռնային Ղարաբաղում (1924 թ.), Մեղրիում (1926 թ.), Նախիջևանում (1928 թ.)՝ հավաքելով ազգագրական ու բանահյուսական հարուստ նյութեր, հաշվառելով ճարտարապետական հուշարձաններ և գրառելով վիմագիր արձանագրություններ: Ստ. Լիսիցյանն առաջինն էր, որ ուշադրություն դարձրեց հայկական գյուղական տան «գլխատան» ճարտարապետական կառուցվածքի և հայոց պաշտամունքային կառույցների ծագումնաբանական ընդհանրություններին:

1920–1930-ական թվականներին գիտնականն ազգագրական հարուստ նյութեր գրանցեց Շատախի, Մոկսի, Սասունի, Ալաշկերտի ու Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջանների գաղթականներից: Լիսիցյանը քաջ գիտակցում էր ընթացիկ այդ գործի կարևորությունը (ավանդական մշակույթի սրընթաց ձևափոխումը 1920–1930 թվականների «սոցիալիստական արմատական վերափոխումների» փուլում) և, «մինչև որ տեղափոխվածները չեն միաձուլվել վերջնականապես նոր էթնոգրաֆիկ միջավայրի հետ», նրանց ազգագրական, բանահյուսական նյութերի ու բարբառի գրառումն առաջնահերթ ու անհետաձգելի խնդիր էր համարում: Այդ նպատակով գիտարշավներին զուգընթաց, նա շրջաններում թղթակիցների լայն ցանց է ստեղծում:

Ստ. Լիսիցյանը մեծ նշանակություն էր տալիս նաև գաղթականներից կենցաղային իրերի հավաքմանը, որի շնորհիվ դրանք փրկեց կորստից՝ հարստացնելով Հայաստանի Մայր թանգարանը: Այդ աշխատանքները նպատակադրաց կազմակերպելու համար 1930-ական թվականների կեսին նա մեթոդական հրահանգ մշակեց՝ չեղտելով հայրենագիտական միությունների դերն այդ կարևոր գործում, իսկ 1932 թ. բաց նամակով դիմեց ամերիկահայերի աջակցությանը [Հայաստանի թանգարանի համար. – «Պալքար» (Բոստոն), 04. XII. 1932]:

1928 թ. Ստ. Լիսիցյանը նշանակվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի ազգագրության բաժնի վարիչ և այն գլխավորում մինչև կյանքի վերջ: Բաժինը «բառսային վիճակի մեջ ընդունելուց» հետո նա կանգնեց թանգարանային հավաքածուն շտապ և բազմակողմանի լրացնելու անհրաժեշտության առջև: Թանգարանային ցուցանմուշները համակարգելու, հավաքածուները լրացնելու և ազգագրական նյութերը գրանցելու համար նա «գավառեգավառ» կազմակերպում է գիտարշավներ՝ Սյունիք (1931–1932 թթ.), Լոռի (1934–1935 թթ.), Զափախք (1936 թ.), Սևանի ավազան, Աշտարակ (1938 թ.) և այլն: Նույն տարիներին նա տարբեր շրջաններից ու երևանի փակվող եկեղեցիներից ընտրում և թանգարան է տեղափոխում պատմամշակութային արժեք ունեցող բազմաթիվ նմուշներ: Շնորհիվ Ստ. Լիսիցյանի բացառիկ եռանդի,

⁶ Л. М. Варданян. Степан Данилович Лисициан: основатель этнографической школы в Армении. – Выдающиеся отечественные этнологи и антропологи XX века. М., 2004, с. 544–576.

խորը գիտելիքների և կազմակերպական ունակությունների՝ նրա ղեկավարած բաժինը կարճ ժամանակում համալրվում է արժեքավոր հավաքածուներով, և արդեն 1930-ական թվականների վերջերին ստեղծվում է ազգագրական ֆոնդ:⁷ Դա իր ամբողջությամբ և լայն ընդգրկմամբ, ինչպես նաև գիտական բարձր մակարդակով կազմված ու համակարգված քարտարաններով նախապատեւրագմյան տարիներին դառնում է խորհրդային երկրի՝ նման պրոֆիլի առաջատար հիմնարկություններից:

Հայ ազգագրության զարգացման համար անգնահատելի ներդրում է Ստ. Լիսիցյանի 1946 թ. հրատարակած «Ազգագրական հարցարանը»: Օգտվելով իր նախորդների մասնավորապես Գ. Սրվանձտյանցի և Գ. Խալաթյանցի ծրագրերից ու սեփական հարուստ դաշտային փորձից՝ նա կազմեց մեթոդական ձեռնարկ, որը տեսական և գործնական խոշոր նշանակություն ունեցավ դաշտային նյութերի գրանցման աշխատանքները ճիշտ կազմակերպելու համար: Այս եղակի լիակատար հարցարանն ամենայն մանրամասնությամբ և ճշգրտությամբ ընդգրկում է հայոց ավանդական կենցաղի և նիստուկացի բոլոր կողմերը: Հարցարանի հրատարակումը համընկավ 1946 թ. հայրենադարձության հետ և նպաստեց հայրենադարձների միջավայրում համակողմանի հավաքչական աշխատանքներ ծավալելուն: Հեղինակի մահից երկու ամիս առաջ հրատարակված հարցարանը, ինչպես նկատվել է, «ասես կտակ հանդիսացավ Հայաստանի ազգագրագետների նոր սերնդի համար» և ծառայում է նաև մեր օրերում:

Գիտնականի դաշտային աշխատանքների ու նյութերի գրանցման բազմամյա աշխատանքի արգասիքը հանդիսացան նրա հիմնարար մենագրությունները՝ «Զանգեզուրի հայերը» (1969 թ.), «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը. ազգագրական ակնարկ» (1981 թ.: հայերեն, 1992 թ. ռուսերեն): Նա լուսաբանել է Սյունիքի և Արցախի հայերի տնտեսական, հասարակական ու հոգևոր կյանքի բոլոր կողմերը, բացահայտել դրանց տեղական առանձնահատկությունները որպես հայ ժողովրդի պատմամշակութային յուրահատուկ ժառանգություն:

Ստ. Լիսիցյանի հիմնարար գործերից է նաև «Ակնարկներ նախահեղափոխական Հայաստանի ազգագրության» աշխատությունը (1955 թ., ռուսերեն): Ի մի բերելով հայ ազգագրության նվաճումները՝ նա հնարավորինս ամբողջական ու բազմակողմանի է ներկայացրել հայոց տնտեսական զբաղմունքների, նյութական ու հոգևոր մշակույթի և սոցիալական կյանքի ընդհանուր պատկերը, որը բարձր գնահատանքի է արժանացել որպես խոշոր ներդրում գիտության մեջ⁷:

Ականավոր գիտնականն առաջինն էր, որ առաջադրեց հայ ազգագրությանը նվիրված մի շարք ծրագրեր, որոնցից շատերը իրականացան հետագայում: Դրանցից էին հայ գաղթականներից ազգագրական և բանահյուսական նյութերի գրառումը, Հայաստանի ազգագրական շրջանացման, ազգագրական քարտեզներ կազմելու անհրաժեշտությունը, նյութական ու հոգևոր ժողովրդական մշակույթի տիպաբանությունը՝ ավանդական «գլխատան» և տարազի օրինակով, սեռատարիքային խմբերի սոցիալական ու հասարակական նշանակությունն ավանդական կենցաղում, ազգային փոքրամասնությունների կյանքի ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը, տնտեսության մեջ և կենցաղում

⁷ С. Д. Лисициан. Очерки этнографии дореволюционной Армении. – Кавказский этнографический сборник, т. I. М., 1955, с. 182–264.

տեղի ունեցող փոփոխությունների ուսումնասիրության կարևորությունը և այլն⁸:

Մտահոգված լինելով հայ ազգագրական գիտության կարգավիճակով և ճակատագրով՝ Ստ. Լիսիցյանը բազմիցս է անդրադարձել այդ խնդրին: 1920–1930-ական թվականներին Հայաստանի ազգագրական միակ կենտրոնը Մայր թանգարանի ազգագրության բաժինն էր, որը մի շարք չլուծված կադրային, ֆինանսական ու կարևոր այլ հարցերի պատճառով չէր կարող համապատասխան ձևով լուծել գիտահետազոտական և գիտակազմակերպչական բոլոր խնդիրները: 1935 թ. ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի, իսկ 1943 թ.՝ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի ստեղծումից հետո ազգագրությունը իր տեղը չգտավ այդ կառույցներում: 1930-ական թվականների կեսերից ելնելով իր բազմամյա գիտական և կազմակերպչական հարուստ փորձից՝ Ստ. Լիսիցյանը բազմիցս բարձրացնում է ազգագրության կարգավիճակի և մասնագետներ պատրաստելու հարցերը: Մի շարք ուղիներ նշելով՝ նա դիմում է ԳԱ ղեկավարությանը, ՀԿ(Բ)Պ կեննկոմին և վերադաս այլ մարմիններին՝ հիմնավորելով Ակադեմիայում հատուկ ազգագրության բաժին, ինչպես նաև ասպիրանտուրա բացելու կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը: Նրա վաղեմի երազանքն ազգագրական գիտահետազոտական կենտրոնի ստեղծումն էր, որն իրականացավ 1959 թ. Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հիմնադրմամբ, որի ազգագրության բաժնի հիմնական կորիզը կազմեցին նրա սաները (Վ. Բդոյան, Կ. Մելիք-Փաշայան, Ա. Օդաբաշյան, Դ. Վարդումյան և ուրիշներ):

Ստ. Լիսիցյանի ազգագրական գործունեությունն անխցելիորեն կապված էր աշխարհագրականի հետ: Հայաստանի ազգագրությանը և պատմությանը վերաբերող իր հետազոտություններում նա կարևոր տեղ է հատկացրել աշխարհագրական գործոնին: Նա մանրամասնորեն ուսումնասիրել է Հայկական լեռնաշխարհի ու հարևան շրջանների աշխարհագրությունը, անձամբ հետազոտել հանրապետության բոլոր շրջանները: Նրա բազմամյա գործունեության արդասիքն էր «Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն. դեմոգրաֆիայով» ձեռնարկը (1940 թ.), որը տվյալ հարցին վերաբերող նյութի առաջին մշակումներից է (իսկ ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհի ընդհանուր տեսությունը մնաց ձեռագիր): Նա հրատարակեց նաև պատմաաշխարհագրական բնույթի մի շարք հոդվածներ՝ «К исторической географии Мокуса» (1928 թ.), «Պոմպեոսի ուղին Անդրկովկասում» (1946 թ.) և այլն:

Նշանակալից է Ստ. Լիսիցյանի դերը Հայկական աշխարհագրական ընկերության ստեղծման գործում (1935 թ.): 1937–1939 թթ. նա դրա վարչության նախագահի տեղակալ էր, մինչև կյանքի վերջը՝ վարչության անդամ:

Երկար տարիների ընթացքում Ստ. Լիսիցյանը հարուստ նյութ է հավաքել հայոց պատմության, հատկապես՝ աքեմենյան, սելևկյան և հռոմեական ժամանակաշրջանների վերաբերյալ: Այդ հետազոտությունների արդյունքը հանդիսացան մի շարք հոդվածներ, որոնցից է «Տիգրան Մեծն ըստ դրամների» (1941 թ.,

⁸ Л. Варданян. Степан Лисициан и основные проблемы армянской этнографии. – ИФЖ, 2015, № 2, с. 208–228.

ուսանողներն) հողավածը: Նա առաջինը վերծանեց Գառնու հունարեն արձանագրությունը (1945 թ.) և մեկնաբանեց Սիսիանի Զորաց քարեր հուշարձանը (1938 թ.):

Ստ. Լիսիցյանը թողեց հարուստ և բազմակողմանի ժառանգություն: Նրա արխիվում պահպանվել են մի շարք անտիպ աշխատություններ և հողավածներ, դաշտային օրագրեր, գրառումներ, գծանկարներ, լուսանկարներ ու դասախոսական գործունեության հետ կապված նյութեր (դասախոսությունների ձեռագրեր, կարծիքներ՝ կուրսային, դիպլոմային, ատենախոսական և ասպիրանտների աշխատանքների վերաբերյալ), բազմաթիվ փաստաթղթեր, նրա կազմած մատենագիտությունը, ընծայագրերով գրականությունը և այլ արժեքավոր նյութեր: Մեծ և հարուստ է նամականիս, որը հատուկ ուսումնասիրության կարիք ունի⁹:

Գիտամանկավարժական գործունեության ասպարեզում և կադրերի պատրաստման գործում ունեցած վաստակի համար Ստ. Լիսիցյանին 1941 թ. շնորհվել է պրոֆեսորի, իսկ 1945 թ. ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործչի կոչում: 1945 թ. լայնորեն նշվել է գիտնականի ծննդյան 80 և գիտամանկավարժական գործունեության 60-ամյակները: 1946 թ. գիտնականը պարգևատրվել է «Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ 1941–1945 թթ. աշխատանքային արիության համար» մեդալով, հետագայում ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի բազմաթիվ պատվոգրերով:

Դեռևս գիտնականի կենդանության օրոք Երևանի թիվ 34 միջնակարգ դպրոցը կոչվել է նրա անունով: 1982 թ. դպրոցի առջև կանգնեցվեց Ստ. Լիսիցյանի կիսանդրին՝ Լ. Թոքմաջյանի հեղինակությամբ:

Ստ. Լիսիցյանը վախճանվեց 1947 թ. հունվարի 4-ին Երևանում: Նշանավոր գիտնականի և մանկավարժի հիշատակը հավերժացնելու նպատակով մահից անմիջապես հետո Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի ազգագրության բաժինը կոչվեց նրա անունով: Սահմանվեցին նաև անվանական կրթամոլոգներ՝ Երևանի պետական համալսարանի աշխարհագրության ֆակուլտետի ուսանողների և ԳԱ պատմության ինստիտուտի ասպիրանտների համար:

Ստ. Լիսիցյանն իր ամբողջ կյանքը և ավելի քան կեսդարյա գործունեությունը նվիրաբերեց Հայաստանում ազգագրության, աշխարհագրության ու մանկավարժության զարգացման գործին՝ իր հիմնարար աշխատություններով անգնահատելի ավանդ ներդրելով հայոց նյութական ու հոգևոր մշակույթի գանձարանում:

ԼԻԼԻԱ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Պ. Գ. Դ.: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ ազգագրության պատմություն, հայ ժողովրդի ավանդական կենցաղ, համայնք, ընտանիք, տարիքային խմբեր, ընտանեկան ծեսեր, տարազ: Հեղինակ է 4 մենագրության և ավելի քան 100 գիտական հոդվածի: liliavardanyan@gmail.com

⁹ Ստ. Լիսիցյանի արխիվի ազգագրական ժառանգության դասակարգումն ու մանրամասն նկարագիրը տե՛ս Մ. Մ. Վարդանյան. Степан Лисициан и истоки армянской этнографии. Ереван, 2005, с. 35–48, 358–373.